

A SZÓBELI ISMERETKÖZLÉS, ÉS JELENTŐSÉGE A KÖZNÉP MŰVELÉSÉBEN A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

A művelődéstörténeti kutatás még nem figyelt fel itthon és határainkon túl sem a könyvtárak, kéziratárak polcain felvágatlanul heverő, teljesen ismeretlen és feldolgozatlan prédikációs irodalomra, pedig valahol itt kell keresnünk a hazai népfelvilágosító törekvések gyökereit.¹ A fiatal, külföldi egyetemekről hazatért katolikus és protestáns értelmiségiek közül sokan felismerték, hogy szükség van a „közboldogság” szolgálatára, a nép felvilágosítására, a hazai művelődési viszonyok javítására. A legtöbben hazatérésükkor telve voltak tenni akarással, de az itthoni helyzet sokszor megörte, megalkuvásra kényszerítette őket. Két út állt előttük. Voltak, akik tanárok lettek, és sok-sok éven át egy iskolában működve továbbadták külföldön szerzett tudásukat az utánuk jövőknek. Akik a papi hivatást választották, munkájuk szűk keretei között tették, amit lehetett. Rájuk várt az a feladat, hogy ne pusztán az iskolás gyermekeket, hanem a latinus műveltségű, az iskolát már elhagyott, öröklött földjén gazdálkodó köznemeseket, valamint a hatalmas, tudatlan, felnőtt korú paraszti tömegeket megismertessék az új eszmékkel.

A fiatal papok megszerzett tudásukat, hazai földön, csakis saját foglalkozásuk adta keretek között kamatoztathatták. Az igehirdetés, a prédikáció a 18. század végi Magyarországon különös jelentőséget kapott. Ez volt az új eszmék terjesztésének eszköze, a korszak publicisztikája. Ezekben a prédikációkban kapott helyet mindaz a tudományos és világnézeti információanyag, amit a pap el akart juttatni a hívekhez, a tudatlanságban élő, faluja határán túl nem látó, azt többnyire soha át nem lépő

¹ Fehér Katalin: *Nevelési tárgyú egyházi beszédek a felvilágosodás pedagógiai eszméinek népszerűsítése szolgálatában*. In: Fehér Katalin: *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Bp., 1999. Eötvös József Könyvkiadó, 37–48.

néphez. Ezek a külföldről visszatért, szegény, kis falvakban működő papok terjesztették a 18. század utolsó, és a 19. század első évtizedeiben az európai értelmiség haladó gondolatait, az írástudatlan tömegek között, prédikációk formájában.

A prédikációk szóban hangzottak el a templomokban, vagy a temetések alkalmával a sír mellett. A temetés éppen olyan társadalmi eseményszámba ment ebben az időben, mint egy megyegyűlés, főispáni beiktatás, bál vagy színházi előadás. Egy-egy főúri temetésen a kiterjedt rokonságon kívül ott volt az elhunyt háza népe, cselédsége, alárendeltjei, egykori tisztviselőtársai, barátai, a közeli kollégium diáksága; férfiak és nők, öregek és ifjak többnyire vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Olyan eseteket is ismerünk, amikor a temetési beszéd valóságos kis színjátékká alakult: egyes részeit éneketétek vagy versek választották el, amelyeket a helybéli diákság adott elő; néha még magának a halottnak a nevében is fellépett valaki egy áriaszerű betéttel. A meglehetősen nagyszámú közönség előtt elhangzó temetési szónoklatot tehát jól ki lehetett használni egy-egy korszerű gondolat felvetésére, vagy akár részletes kifejtésére is. Benne helyet kaphatott a politikai bírálat éppúgy, mint néhány természettudományos újdonság, a babonákat eloszlató gondolat.

A prédikációk azért érdemlik meg a történetírás figyelmét, mert híven tükrözik a kor törekvéseit, új eszméit, és ezeket jól érthető formában, magyar nyelven közvetítik a hallgatóságnak. Hatásuk igen nagy lehetett, valószínűleg sokkal nagyobb, mint az adott korszakban megjelent könyveké. A kis példányszámban megjelentetett szakkönyvek vagy latinul íródtak, így csak kevesekhez jutottak el, az egyházi beszédeket pedig egy település egész lakossága hallgatta.

Különleges szerencse volt, ha a prédikációt, bár a cenzúra által jócskán megnyirbálva, ki lehetett nyomtatni. Többségük azonban kézirat formában maradt ránk.² Azok a beszédek, melyek nyomtatásban vagy kéziratban maradtak fenn, jelentősen különböznek egymástól. A nyomtatott prédikációkat kötelező cenzúrának vetették alá, így ezekből többnyire kimaradtak a túlzottan haladónak számító, felvilágosult gondolatokat tartalmazó részek, de elhangzásukkor a szónokok sokkal nyersebben mondhatták ki az igazat, a bírálatot. Ha lehántjuk róluk a gyakorta nagyon cikornyos, dagályos fogalmazást, valamint az elhunyt és annak hozzátartozói kötelező dicséretét, sokszor kerek gazdasági, politikai, művelődési, történelmi, természettudományi értekezést kapunk. És ami nagyon fontos: ezt végighallgatták a résztvevők. Egyes gondolatait bizonyára megjegyezték, és továbbadták másoknak is.

„A teológiai szakirodalom lekicsinylően és bírálóan nyilatkozik a 18. század prédikációirodalmáról, mondván, hogy az igehirdetést felcserélte a tudománynépszerűsítéssel. A teológiatörténészeknek igazuk van. A tudományok népszerűsítése, az új ismeretek terjesztése volt a fő célja a fiatal papoknak. Le kell szögeznünk: amit a teológus hibának tart, azt a tudománytörténész teljes meggyőződéssel minősíti erénynek.”³

A hatalmas és feldolgozatlan prédikációirodalomból – akár találomra – kiemelhetünk egyet-egyét, melyet enciklopédikus gazdagság jellemez. Gombási István⁴ prédikációgyűjteménye pl. felvilágosításokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy „miképpen viseljük a Menyörgések alkalmazásával magunkat”. Tehát egészen friss elektromosság-tani ismereteket népszerűsít. Prédikációiban Gombási az élet által felvetett kérdéseket tárgyal, fordításra is ilyeneket választ ki. Foglalkoztatja a nevelés ügye is.

2 Kocziány László: *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, 1980. Kriterion. 169–184.

3 Benkő Samu: *A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben*. Bukarest, 1973. Kriterion, 106. (Klny. a Korunk Évkönyvből)

4 Gombási István életéről keveset tudunk.

Marosvásárhelyen, majd a marburgi és frankfurti egyetemen tanult. Nagy műveltségű jeles református prédikátor volt. 1769-ben Székelykeresztúron, később 1773-tól Tordán (ahol mint tanító is működött 1777-ig), majd Mező-Madarason tétetett át; végül Harasztkerekén működött.

A hazai pedagógiai szakirodalom kibontakozásának idején, a 18. század utolsó évtizedeiben a papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, a nagyműveltségű, külföldi egyetemeken képzett papok fontosnak tartották, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméit a szószékekről is hirdessék. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek az egyházak képviselői az írástudatlan vagy fél-analfabéta, felnőtt lakosságot meggyőzni a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, és egyéb nevelési vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani őket. Gyakran előfordult azonban az is, hogy temetések alkalmával fejtették ki nézeteiket különböző pedagógiai kérdésekről. Számos esetben azután ki is nyomtattatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így fennmaradtak, értékes adalékokkal szolgálva a hazai nevelés- és andragógiatörténeti kutatások számára.

1784-ben Kolozsváron jelent meg Gombási István, a hírneves református prédikátor beszédgyűjteménye, melyet német és francia szerzők munkái alapján állított össze, és saját kiegészítésekkel látott el.⁵ A két kötetben napvilágot látott harmincnégy prédikáció közül több foglalkozik nevelési kérdésekkel is, de a XXIV. prédikáció, mely „A szülőknek gyermekeikhez való kötelességeikről, avagy a jó gyermek neveléséről” címet viseli, teljes egészében ezt a kérdéskört tárgyalja. A három éven át Tordán tanítóként is működött szerző jól ismerte a korabeli nevelés hiányosságait. Abból indult ki, hogy a felnőtt korban elkövetett hibák mindegyike abból fakad, hogy a szülők által gyermekkorban nyújtott nevelés nem volt megfelelő. „A magzatok hibás nevelése (...) gyászos következtetéseket vonó Hibája a Szülőknek.” A legtöbb szülőnek csak arra van gondolja, hogy anyagi javakat gyűjtsenek gyermekeiknek, ám azok „jó nevelésére semmi gondjuk.” Mint a felvilágosodás írói általában, Gombási is azt vallja, hogy a „Jó Gyermekek Neveléstől függ a Közönséges Társaságnak... boldogsága.”⁶ Tehát a szülők feladata, hogy megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak. A szerző pontokba foglalja a szülők kötelességeit a gyermeknevelés terén. Mindkét szülő felelősségét hangsúlyozza „az Atyák köteles-

5 Gombási István: *Harmintz-négy prédikációk, melyeket nagyobbára frantzia és német nyelvekből tolmátsolt, és szűkös jegyzésekkel ki-világosítván, világ eleibe bocsátott*. 1–2. köt. Kolosvárott, 1784. Nyomt. a reformátum kollégium bet. 10 lev., 302 p.; 325, 2 p.

6 Gombási István id. mű, 110.

sége a Magzatok Nevelése, de nem rekesztetnek innen ki az Anyák is, sőt a Leány Gyermek Nevelése inkább őket illeti.”⁷

Első és legfőbb feladata a szülőknek, hogy a keresztény vallás törvényei szerint éljenek, és neveljék gyermekeiket. Ez az alapja mindennek. Neveljék őket felebarátaik tiszteletére, szeretetére. Tanítsák őket mindenben – ételben, italban, játékban – mértékletességre. Kisgyermek korukban ébreszték fel bennük a kötelességtudatot, „a henyéséget ne engedjék.”. A szülők mindig mutassanak jó példát, hiszen „e nélkül hijába van minden intés, és Tanítás.” Nagyon fontos kötelessége a szülőknek az is, hogy anyagi eszközeikhez mérten taníttassák gyermekeiket. Egy gyermek sem nőhet fel tudatlanságban. Ha másra nincs mód, legalább valami „tisztséges Mesterségre taníttassák” őket, mert ha vagyona nincs, e nélkül nem lesz képes majd megélni.

A jó szülő-gyermek kapcsolat alapjának a kölcsönös szeretet tartja a szerző. Ha ezen alapul a gyermeknevelés, ha a gyermek szeretetteljes légkörben, jó példát látva nő fel, ha iskolába jár, majd mesterséget tanul, ha gyermekkorában kötelességtudásra, embertársai tiszteletére tanítják, nem válhat belőle más, csakis tisztességes ember és jó polgár.

Gombási István fő feladatának tartotta a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra mint műfajra úgy tekintett, mint a pap számára adatott egyetlen közlési lehetőségre. Prédikációgyűjteményét az ismeretek enciklopédikus gazdagsága jellemzi. A pedagógiai témák mellett számos filozófiai, csilágászati, fizikai és egyéb természettudományi témát dolgozott fel beszédeiben. A falusi pap feladataról így vall: „Tudom ugyan, hogy sokan siratják Falura szorult nagy Tudományjokat; úgy ítélvén, hogy nints mire fordítsák a mit tanultak. Tudom, hogy az ilyenek nem tartják arra méltónak a Populét, hogy készüljenek az előttük téjendő Prédikációkra, hanem ami szájokra jó el-mondják... Én úgy ítélek, hogy minél nehezebb a szegény tudatlan Kösséggel meg-értetni a dolgot, annál szükségesebb a készület.”⁸

Ő, és mellette számos paptársa nem tartotta rangján alulinak a nép felvilágosítását, látókörének szélesítését. Sokan közülük éppen ezt tartották életük legfőbb feladatának, és a lehető legnagyobb odaadással végezték ezt a nehéz munkát.

⁷ Gombási István id. mű, 117.

⁸ Gombási István: *Egynehány válogatott és szükségesebb materiákra való Prédikációk*. Kolosvárat, 1779. Nyomt. a ref. collegium bet. Elő-Beszéd.

1794 decemberében, a bécsi „Magyar Hírmondó” a következőképpen tudósított egy prédikációs gyűjtemény megjelenéséről: „Egy, mind a szülőknek, mind minden Gyermekeket tanítóknak, igen hasznos és szükséges Könyvetske került ki a sajtó alól ezen 1794. esztendő végével.” A cikk röviden ismerteti a munkát, közli a könyv árát (30 krajcár) és a helyeket, ahol meg lehetett vásárolni a művet: többek között a pápai, a sárospataki és a debreceni kollégium könyvtárosaival, valamint Miskolcon, Losoncon, Beregszászon és Székelyhídon a helyi református lelkészeknél.⁹

A prédikációs gyűjtemény, amit a bécsi „Magyar Hírmondó” ajánlott olvasóinak, Herepei János¹⁰ református prédikátor munkája volt, aki a nőnevelésről vallott felfogását asszonyok felett tartott halotti beszédekben fejtette ki. Kortársai nagy szónoknak tartották,¹¹ így bizonyos, hogy beszédeinek hatása nem lebecsülhető. 1797-ben, Teleki Polixénia temetésén, Kolozsváron tartott beszéde a leányok nevelésének kérdéseivel foglalkozik.¹²

A szerző szerint a nők első és legfontosabb „jussa” a jó nevelés, melyhez sajnos csak nagyon kevés leány jut hozzá a 18. század végén. A korabeli leánynevelés azon az elven nyugszik, hogy „az asszony a férfiúért teremtett, lehell, mozog él és van.” Hogy ennek a követelménynek a leány jól megfeleljen, a nevelése kizárólag arra irányul, hogy előkészüljön a feleség szerepére. „Midőn a fiú künn az egészséges levegőn játszadozván futkároz, akkor a leány bérekesztve bubát tsinál.... A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy amolyan boszorkányozó hajlást, testének ilyen vagy amolyan tündéres állást és mozgást adni. Midőn a fiú lovaglás vadászás által... keményítettik, akkor a leány musika – ének – piktúra – Román

⁹ Magyar Hírmondó [Bécs], 1794. dec. 29. Toldalék, 901–902.

¹⁰ Herepei János (1763–1812) ref. lelkész és teológiai tanár. Tanulmányait Nagyenyeden végezte 1789-ben, majd két évet külföldön töltött. 1792–96-ig szászvárosi segédlelkész volt, később Vizaknán lelkészkedett 1806-ig. Ezt követően a Kolozsvári Református kollégium teológia professzoraként működött haláláig. Ő volt az újabb magyar egyházi szónoklat megalapítója.

¹¹ *Herepei János emlékezete*. Kolozsvár, 1813. Ny. a ref. kol. bet. 137 p.

¹² Herepei János: *Az Asszonyoknak Jussai és ékessége ... mellyeket N. b. e. R. SZ. B. Gróf Széki Teleki Polixénia... úr asszonyoknak... temetési tisztességére Beszédben szedett, és Szent György Havának másodikán, ezer hét száz kilentzven hetedik esztendőben Kolosváron elmondott... Kolozsvár, 1797.*

– Poézis által gyengítették.”¹³ Mivel a korabeli nő-ideál a szép, finom, csendes, gyenge típus, ennek kellett megfelelni. Emellett idejekorán meg kell tanulnia a leánynak a feltétlen engedelmisséget is. Az anya tehát leányának „a maga megadást, a vak engedelmisséget ajánlja. Egy Asszonyoknak éppen nem kell akarátjának lenni, hanem abban, amit a férj, az ő határ nélkül való ura mond, méjj aláztatossággal megegyezni.”¹⁴

Kora leányneveléséről Herepei János igen le-
sújtó véleménnyel van: „úgy látszik öszve szövete-
kezett minden, hogy az emberi nemzetnek felét
lelkében és testében meglomhította, és ami a lom-
haságtól elválhatatlan, azt félelmissé, tsevegővé
ravasszá tegye. Ide tzeloz az ő neveléseknek egész
systemája...”¹⁵ A szerző nemcsak bírálja saját korá-
nak nőnevelési rendszerét, hanem igen haladó és
felvilágosodás pedagógiai eszméinek ismeretéről
tanúskodó javaslatokat is megfogalmaz. „Adjunk
nékiek jó – attól, amely eddig volt – éppen külömb-
öző nevelést.” – követeli. Herepei teljes értékű
emberré akarja nevelni a nőt. Külön iskolák felállítá-
sát kívánja a leányok számára, melyekben „való-
ságos tudományokra” kell tanítani őket. Az alapis-
mereteken túl különösen a természettudományok
oktatását tartaná hasznosnak a leányok számára.
Kapjanak alapos földrajzi, gazdasági ismereteket,
tanuljanak hazai és világtörténelmet, természet-
rajzot, de legfőképpen a saját testükre vonatkozó
egészségügyi ismeretekkel kell ellátni őket. Meg-
felelő rendszeres testmozgásra is szükségük van
a leányoknak, hogy egészségesek legyenek, és tel-
jesíteni tudják legfontosabb feladatukat, az egész-
séges gyermekek világra hozatalát. Arra kell ne-
velni őket, hogy gyermekeiket maguk szoptassák,
később maguk neveljék őket, ne bízzák dajkákra
kicsinyeiket. Legyenek barátai, méltó társai fér-
jeiknek, olyan nők, akiknek saját véleményük van
a világ dolgairól is. Mindezt természetesen csakis
úgy lehet elérni, „ha a leányok számára is oskolák
állítanak, mert ez az egyetlen tisztességes út arra,
hogy ők mostani állapotjukból felszabaduljanak.”¹⁶
A művelt értelmes nő nemcsak jobb feleség és jobb
anya lehet, hanem hazájának hasznos, értékes, és a
férfiakkal egyenlő polgára is.

1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című,
ám magyar nyelven íródott halotti beszéd.¹⁷ Szer-

zője Kozma Gergely, az erdélyi Szentgerice nevű
község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű
látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet
Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna temetésén mon-
dott el a szerző 1802. március 7-én. A mű első és
utolsó néhány oldalán a halott kiváló tulajdonsá-
gait, feleségi és anyai érdemeit ecseteli a szerző, és
a családot a Bibliából vett idézetekkel vigasztalja.
A mű nagy részének szövege azonban lényegében
nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó fel-
hívás a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás
elmaradottsága, a felnőttek mélységes tudatlan-
sága ellen. Az első rész a nők egyenjogúságának
kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig ne-
velés- és oktatáseméleti problémákat, felvilágosult
iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy
mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel
rendelkeznek, mint a férfiak, azonos politikai és
művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat.
„Talám azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a
Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly
nemes tehetségekkel fel ruházva minéműekkel
a Férfiak bírnak, s mellyek a Hivatalok viselésé-
re meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatkoznak,
mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő
erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó
tselekedetre vonzó kötelesség, a jó s rozsz között
választást tehető szabad akarát, egy halhatatlan, és
szüntelen elébb, s többre törekedő Lélek nem tsak
a Férfji, hanem az Asszonyi nemnek is természeti
praerogatívája.”¹⁸

Ha a férfiak és a nők képességei között nincs kü-
lönbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem
kapnak azonos képzést és azonos jogokat a férfiak-
kal? „Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hát-
ha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férfjiak-
nak tyrannismusa... szülte egyedül azt, hogy az
Asszonyok a közönséges hivatalokból ki-marad-
janak; hogy ennél fogva a Férfjiak az Asszonyok-
kal szabad kénynek, s tettszések szerént bánhassa-

*megérdemlő asszonyoknak tulajdonságai leiratnak, és egy
régolta üressen vólt asszonyi hivatalra is candidatio leszen.
Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congrega-
tionak napja mart. 15-re határozottnak lenni kihirdetteve
volt, néhai Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna asszonyoknak...
néhai Botos Péter ur özvegyének érdemlett utolsó földi tiszt-
essége megadására készített és el is mondott Geritzén, 1802.
Hochmeister, Kolozsvár, 1802. 54 p. – A mű egy példá-
nya, mely valószínűleg Kozma Gergely könyvtárából,
örökösei adományaként került a kolozsvári Unitárius
Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári
Akadémiai Könyvtárban. (Jelzete: C 98349)*

18 Id. mű, 7.

13 Id. mű, 40–41.

14 Id. mű, 41.

15 Id. mű, 42.

16 Id. mű, 63.

17 Kozma Gergely: *Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatalat*

nak.¹⁹ Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak jogokhoz, holott sokan alkalmasak lennének, a családi körön túl, hivatalviselésre is. „Igazságtalanság az Aszszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani, holott azok is érdemesek, vagy ahhoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni.”²⁰ A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására tartja alkalmasnak őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képességű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfikkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek.

A jó nevelést a szerző mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei” közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkákra bízák őket. „A kiknek legelsőbben nagyon befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is – fájdalom! – láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak tsak szülő, de nem nevelő anyjai.”²¹ A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízák. A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszoló anyák „karjairól az ártatlan kisededet a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltatott szokás, vagy egyéb, le-hengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Anya emlőiből vehesse tápláltatását, azon élés házakból, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött.”²² A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik. A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A kül-

földi nevelők alkalmazása „káros következással jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsök színesebb, de férgesebb erköltsökkel tseréltetnek fel.”²³

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékoságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvésről is. A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbször úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanult, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud”. Felnőtt korában ez alapvető gondokat okoz, hiszen egy adásvételi szerződést elolvasni, egy levelet, vagy kérvényt megfogalmazni sem tudnak.

Kozma szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt „a természet történetjére, a világnak geographiai és physicalai esméretire, és közönséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvényeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esméretire, az erköltsstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába.”²⁴

A Kozma Gergely által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretéről tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos-gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a kereskedelmi levelezés sem. Lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte szervezeten kellene megoldani.

A szerző ugyanolyan fontosnak tartja a leányok helyes nevelését, mint a fiúkét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a leányok

19 Id. mű, 9.

20 Id. mű, 11.

21 Id. mű, 21.

22 Id. mű, 23.

23 Id. mű, 25.

24 Id. mű, 30.

nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „A messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek” példáját szem előtt tartva „köznevelő-házakat” kíván leányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnek a „józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebről illetik, nemök nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdaszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével.”²⁵

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a 18–19. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségtani, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. Kozma Gergely arra is választ ad, miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanak a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor „nem lenne kéntelen az asszony más szemével látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz légyen az, megelégedni. Így válhatnának a szép asszonyi állapotokból értelmes asszonyok, a férfikkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák.”²⁶

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. Gombási István az előzőekben már említett erdélyi református pap egy levelében részletesen elemzi a művet: „Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvendtettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallérozására és megővítésére tzelező ujjonon feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek töltünk újabb-újabb módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városi iskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglalatajára, mind előadásának módgyára nézve.”²⁷ Gedő József, Kozma Gergely jó barátja így ír: „Kinyomtatott predikatiód által magadat mindenfelé

esmeretessé tetted.... Ezentúl ügyekez nyert híre-det, fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismerttetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdőközben állottál elő, hogy majd originál darab-jaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvet keresni.”²⁸

Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben. A munka hús példánya bizonyíthatóan eljutott Magyarországra is. Kozma Gergely 1803. július 31-én kelt levelében a következőket írta Kazinczynak: „Küldöm (...) 20 Pédányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos Kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közülök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virágh Benedek, Fejér György, Döme Károly, Németh László, Kiss János, Míndszenti Sámuel, G. Festetics György, G. Ráday Pál, Mátyási József, Takáts József, Révai Miklós, Csokonai Mihály, Horváth Ádám, D. Kováts Mihály, D. Nagy Sámuel, P. Schedius Lajos, a Himfy Szerelmei Írója Uraknak, és a G. Szétséni Ferentz Úr Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor el-méltatni ne terheltesék.”²⁹ Kazinczy válaszlevelében 1803. szeptember 1-én így írt: „Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben s olvastattam véle az Úr levelét. Ó nagyra becsüli az Úr emlékezését, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítettik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja.”³⁰

Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a Kozma által említett személyek közül Csokonain kívül kiknek küldte el Kazinczy a művet. Kozma 1805 januárjában ismét visszatért „tsekély munkátskájára” egy Kazinczyhoz írott levelében. Kéri, hogy ha a művet „olvasásra méltóztatta, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit velem közleni ne terheltesék, hogy azokat ezután használhassam.”³¹ Kazinczyt ezekben

28 Gedő József levele Kozma Gergelyhez. Kolozsvár, 1803. ápr. 4. Idézi: Kozma Ferenc id. mű, 37.

29 Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1803. júl. 31. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 1803–1805. Közread.: Váczy János. Bp., 1893. Akadémia, 79.

30 Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1803. szept. 1. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 95.

31 Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1805. jan. 28. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 251.

25 Id. mű, 35.

26 Id. mű, 36.

27 Gombási István levele Kozma Gergelyhez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi: Kozma Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kolozsvár, 1876. K. Papp M. nyom. 37–38.

az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthonteremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme Kozma temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. Ő, aki annyira érdeklődött a nevelés kérdései iránt, aki később rousseaui elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna Kozma munkáját: „Az Úr halotti Predikatióját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Úr azt nekem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarország és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalása is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szemeinkkel látunk, s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretetek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Úr hivatalát vádoljuk.”³²

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Kazinczy, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismérvét magukon viselik. Nem tudjuk pontosan, mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy Kozma Gergely többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

Prédikációit kézzel írta, ötven éves papi szolgálata alatt. Minden vasárnapra és ünnepra új beszédet írt. Azért, hogy a kötetítés költségeit megspórolja, megtanulta a könyvkötést, „s könyveinek szép kemény kötését, aranyozását, s a sarkakra nyomott címezését mind saját kezűleg eszközölte.”³³ A kötetek egy része megtalálható a Román Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, Kolozsváron, az Unitárius Kollégium kéziratjai között.³⁴

Kozma Gergely szerény anyagi viszonyai, és hat gyermeke nevelésének gondjai mellett jelentős könyvtárat gyűjtött. Unokája, Kozma Ferenc, róla szóló életrajzában írja,³⁵ hogy a könyvtár lakóházának egyik szobáját foglalta el, mely egyben dolgozószobául is szolgált. Nem csak ő és barátai használhatták a könyvtárat, hanem a vidék olvas-

ni vágyó lakosai közül bárki. Ezt a fennmaradt könyvtár darabjainak következő bejegyzéséből tudjuk: „A használni elvitt tulajdonnak az a száva hozzád, használj, s gazdámnak adj haza.”³⁶ A könyvtár rekonstruálására ma már nincs lehetőség, hiszen Kozma Gergely halálakor, 1849-ben idősebb fiai távol voltak, a szabadságharc honvédeként harcoltak, tehát nem tudtak a könyvek sorsával törődni. Később, 1852-ben a megmaradt könyvtárat – melynek egy része a szabadságharc viharai közepette megsemmisült – az örökösök a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának adományozták.

Hogy mit tartalmazott a könyvtár, arról a megmaradt példányok mellett Gedő József³⁷ és Kozma Gergely levelezéséből szerezhetünk tudomást. A szegény falusi unitárius pap gyűjtötte kora legkitűnőbb külföldi és hazai műveit, szépirodalmat éppúgy, mint filozófiai és tudományos munkákat, valamint folyóiratokat. Ami azonban a legérdekesebb; valamilyen úton, nem tudjuk hogyan, hozzájutott a korszak tiltott könyveinek egy részéhez is. Barátja, Gedő József 1803. február 27-én írott leveléből tudjuk a következőket: „ezután fogom veled naponként közleni a tiltott könyvek lajstromát.”³⁸ Tehát Gedő, aki ekkor Marosvásárhelyen élt, valahogyan hozzájutott a cenzúra által visszautasított, tiltott művekhez. Ezekből Kozma Gergely kiválasztotta az őt érdeklő munkákat, a nyomtatáshoz hasonló gyönyörű kézírásával lemásolta és saját kezűleg bekötötte. E könyvek kora legmodernebb alkotásai voltak, és ami témánk szempontjából a legérdekesebb, számos gondolatot használt fel ezekből a művekből kéziratban ránk maradt magyar nyelvű prédikációiban. Van olyan prédikációja, mely a szivárvány keletkezésének természet-tudományos magyarázatáról szól, van olyan is, mely a vizek és a szél erejének energiaforrásként történő felhasználását javasolja, vagy hidak, utak építését szorgalmazza. De vannak olyan prédikációi is, melyek a felvilágosodás legfőbb erkölcsi elveit, a népek szabadságát, függetlenségét követelik. Sok prédikációja szól az olvasás fontosságáról, a színház szórakoztató és egyben felvilágosító szerepéről.

36 Uo.

37 Gedő József (1778–1855) jogász, irodalompartoló. Kollégiumi magántanítója Kozma Gergely, akivel annak haláláig baráti viszonyban volt. Levelezett az irodalom korabeli nagyjaival: Kazinczyval, Döbrenteivel, Bölöni Farkas Sándorral. Négyezer kötetes könyvtárat a Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumnak ajándékozta.

38 Uo.

32 Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1805.

márc. 1. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 274.

33 Vö.: Kozma Ferenc id. mű.

34 Kozma Gergely: *Prédikációk (1787–1813)*. Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, MSU 445.

35 Idézi: Kozma Ferenc id. mű, 42.

Ő maga, mint a népnek jó példát mutató pap, nem csak prédikált, tett is azért, hogy az emberek sorsa jobbra forduljon. Írt magyar ABC-s könyvet a falusi iskolák számára, fordított színdarabokat, felolvasásokat tartott a falu írástudatlan felnőtt lakosainak a legfrissebb magyar újságokból, folyóiratokból, nyáron a templom kertjében, télen az iskolában. Gondja volt arra, hogy külön foglalkozzon a falusi iskola padjaiból már kikerült fiatal felnőttekkel is, akiket a legfogékonyabbnak tartott az új eszmék befogadására.

Olyan vidéken élt, előbb Szentgericén, majd Kövenden, ahol a közelben nem lehetett orvost találni. Szintén levelezéséből tudjuk, hogy tanulmányozta Mátyus István³⁹ orvosi munkáit, valamint a korszakban megjelent botanikai, a gyógyfüvek hatását tárgyaló műveket. Úgy gondolta, hogy kötelessége a szegény népen segíteni, ha beteg. Összeállított egy receptkönyvet, és a legalapvetőbb gyógyszerekből, gyógynövényekből mindig tartott készletet otthonában. Ha hozzá fordultak segítségért, egynapi járóföldre is elment, hogy segítsen a beteg embereken. Az 1834. évi nagy kolerajárvány idején faluról falura járt, és próbált segíteni. Megtanulta a foghúzást is. Foghúzásairól 1816–1833-ig jegyzőkönyvet vezetett,⁴⁰ melybe feljegyezte az összes foghúzást (szám szerint 2960 fog), melyet ez évek alatt elvégzett. Munkájáért soha nem fogadott el pénzt, „azon tudat, hogy embertársain segíthett, bőséges jutalom volt lelkének.”⁴¹

Ismeretterjesztő, segítő céllal, gyümölcsfa-nemesítéssel is foglalkozott. Szentgerice majd Kövend, és a környező falvak felnőtt lakosai mind Kozma Gergelytől tanulták, az ő segítségével végezték a gyümölcsfák nemesítését. (Fennmaradt gyümölcsfa nemesítési naplójának egy töredéke melynek tanúsága szerint 1825–1833-ig 1539 db gyümölcsfát oltott.)⁴²

39 Mátyus István (1725–1802) orvos. Fő művei: *Diaetetica, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan eladó könyv* (1–2. köt. Kolozsvár, 1762–1766); *Ó és uj diaetetica...* (1–6. köt. Posonyban. 1787–1793).

40 *Foghúzás Jegyzőkönyve*. Melybe 1816-tól fogva azon szenvedő felebarátainak, kiknek fogaik orvosolhatatlanul fájtanak, s ezen kintől kivonás által megszabadítottam minden jutalom nélkül, 1833-ig neveik, a fog számával, s a kivonás napjával együtt, emlékezetnek által feljegyeztettek Kozma Gergely által. A kézirat 1876-ban még a család birtokában volt. Későbbi sorsa ismeretlen.

41 Idézi: Kozma Ferenc id. mű, 58.

42 A gyümölcsfa oltás jegyzőkönyvének töredéke a foghúzások jegyzőkönyvével együtt szintén a család birtokában volt még 1876-ban.

Tájékozott volt kora szinte minden népfelvilágosító törekvésével kapcsolatban. 1844-ben kérelmet intézett a felvinci hatósághoz, hogy addig is, amíg az országgyűlés napirendre tűzi a fogházak állapotának javítását és a fogva tartottak oktatását, fogadjanak el tőle egy Bibliát, melyből az írástudatlan foglyoknak amerikai mintára naponta felolvasnának.⁴³

Kozma Gergely életének utolsó évében, a szabadságharc kitörése után toborzódalt írt, hogy a környék lakóit az elnyomók elleni fegyveres harcra ösztönözze. A toborzódal alá ezt írta: „Írá egy atya, kinek három városban három fia nemzetőrségi közvitéz.” De ő maga is akart tenni valamit. A 75 éves ősz pap, hogy kivegye a részét a maga módján a harcból, lóháton járt prédikálni az erdélyi havasokba a szabadságharc katonáinak. Az erőltetett fizikai és szellemi munka aláásta amúgy is gyöngye egészségét. 1849. augusztus 14-én meghalt. Nem sokkal később küldöncök jelentek meg a kövendi paplakban, hogy elfogják, de már csak a Koronka Antal⁴⁴ által kiállított halotti bizonyítványt kapták kézhez. A kegyes halál megmentette a fogságtól, sőt talán még rosszabbtól is. Egyik fia a szabadságharc katonájaként, a csatamezőn esett el.

Gombási István, Herepei János és Kozma Gergely csak három szinte ismeretlen név a felvilágosodás magyar hívei közül, akik életük céljának tekintették, hogy a saját szerény eszközeikkel, de minden erejükkel a nép felvilágosításán, tudatlanságának enyhítésén dolgozzanak. Prédikációikkal, és gyakorlati tevékenységükkel sokat tettek, de nem eleget. Ők is, mint számos hasonlóan gondolkodó társuk, a bajok gyökerét a nép írástudatlanságában látták. Az olvasni tudást alapnak tekintették, melyre minden egyéb ismeret ráépülhet.

A szóban elmondott egyházi beszédek gondolatai, bár sokakhoz eljutottak és szájról-szájra terjedtek, mégsem nyújthattak elég sokrétű és pontos ismeretet az írástudatlan népnek. Ezért hangsúlyozták a papok a nép gyermekei számára az iskolák létesítésének fontosságát, és a felnőtt korú lakosság körében az analfabéták számának csökkentését, illetve számukra a szóbeli ismeretközlést a templomokban, egyházi szertartások keretében.

43 A folyamodvány másolata 1876-ban a család birtokában volt. Az amerikai fogházak állapotáról többen írtak, számos lap is foglalkozott velük. Kozma Gergely valószínűleg Bölöni Farkas Sándor 1834-ben, ezeregyszáz, 1835-ben, ezer példányban megjelent *Utazás Észak Amerikában* című munkájából merítette az ötletet. 1835-ben a mű már a tiltott könyvek listáján szerepelt.

44 Koronka Antal (1806–1855) unitárius lelkész, 1849 és 1855 között kövendi pap.

A jobbágyok gyermekeinek elvileg 1777 – a *Ratio Educationis* megjelenése óta iskolába kellett járniuk. Ennek ellenére nagy részük analfabéta, vagy fél-analfabéta maradt még a reformkorban is, hiszen a szülőknek szükségük volt a zsenge korú gyermekek kétékezi munkájára is a család megélhetésének biztosítására. Ezért tehát sokan egyáltalán nem, vagy csak rendszertelenül tudták iskolába küldeni gyermekeiket. Azok a gyermekek, akik valamilyen szinten elsajátították az olvasás ismeretét iskolás korukban, csak kis töredéke érdeklődött felnőtt korában a könyvek, hírlapok, folyóiratok iránt. A falusi iskolák tanítói nem nevelhették olvasóvá a gyermekeket, hiszen maguknak sem volt pénzük könyvekre, „mert fizetésök ruházatra sem elég, az élelmiszereket maguk természetik, pedig sem tollal a kezükben, sem rugalmas pamplagon könyvek olvasása által, hanem ásó- és kapával: azután csodálhatjuk, ha fáradt tagjait pihenésre eresztí helyett, hogy olvasgatna. Derüljön aztán hazánk és népünk jobb világa!” – írta a magyar népoktatás helyzetéről, a tanítók anyagi viszonyairól Magyar Mihály kiadó-könyvkereskedő 1848-ban.⁴⁵ Hasonló képet fest a tanítók műveltségéről, a saját könyvek hiányáról, Táncsics Mihály is *Életpályám* című önéletrészében.⁴⁶

A reformkorban a politikai élet megélénkülése, a művelődési igények növekedése nyomán a társadalom szélesebb rétegei váltak rendszeres olvasókká. A felvilágosodás időszakához képest jóval több hírlap, folyóirat, és könyv jelent meg magyar nyelven. Ennek ellenére, ugyanúgy, mint a felvilágosodás korában, még mindig az egyházi beszéd, a prédikáció maradt a nyilvánosság legfőbb fóruma, hiszen a parasztság nagy része még mindig analfabéta volt. A prédikáció azokat is bevonta a közügyekről való közös gondolkodásba, akik az egyéb lehetőségekből – éppen írástudatlanságuk miatt – kimaradtak. A katolikus és a protestáns papság még a reformkor időszakában is igen jelentős, és nagy befolyással bíró értelmiségi rétegnek számított. Olyan értelmiségiekről van szó, akik egyszerre voltak európaiak és hazájuk sorsáért aggódo patrióták, akik külföldről hozott tudásukat, itthoni tapasztalataikat a reformkor törekvéseinek szolgálatába állították. Természetesen nem minden pap volt ilyen, de a fennmaradt prédikációk arról tanúskodnak, hogy sokan voltak

köztük olyanok, akik egyházi beszédek révén széles körben terjesztették a reformeszméket.

Az alkalmi prédikációk, temetési beszédek lehetőségét teremtettek arra a reformkorban is, hogy a legkülönbözőbb témákról fejtsék ki nézeteiket. A távoli vidékeken, kis településeken szolgáló papok közül sokan fő feladatuknak tekintették a hasznos ismeretek terjesztését, a falusi nép felvilágosítását. A prédikációk témái igen változatosak, közöttük gyakran bukkan fel a nevelés kérdése, mint a legfontosabb dolog, a jövő formálása szempontjából. A 19. század 30-as, 40-es éveiben a katolikus és protestáns papoknak nagy szerepük volt abban, hogy a nevelésre vonatkozó reformeszmék eljutottak az emberekhez, köztük az írástudatlanokhoz is. A papság társadalmi reformok iránt érdeklődő része felismerte, hogy a reformok, így a nevelésügyi reformok szükségességéről is meg kell győzni a híveket. A reformkori egyházi beszédek értékes adalékokkal szolgálnak arra vonatkozóan, milyen jellegű nevelésügyi kérdéseket tartottak annyira fontosnak, hogy széles hallgatóság előtt, nyilvánosan beszéljenek róla. A széles közönséghez szóló templomi és temetési beszédekben a papok próbáltak megmagyarázni a hallgatóságnak olyan nagy horderejű, a reformkorban az érdeklődés és közgondolkodás előterében álló kérdéseket, mint a nép tudatlanságának, analfabétizmusának megszüntetése, művelésének szükségessége, a népiskolák állításának fontossága, a tanítók megfelelő képzésére.

A beszédek hatását nehéz felmérni, hiszen csak feltételezéseink lehetnek a hallgatóság nagyságáról és összetételéről. Azt azonban tudjuk, hogy a templomi és halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel meglehetősen heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, nemesek, mesteremberek, földművelő parasztok hallgatták ezeket a beszédeket. A továbbiakban a hatalmas reformkori anyagból válogatva elemzünk néhány jellemző nevelési tárgyú egyházi beszédet, abból a célból, hogy bemutassuk, milyen témák foglalkoztatták a szónokokat, milyen eszmék jutottak el a széles hallgatósághoz.

Beke Sámuel, a zilahi református lelkész⁴⁷ nyomtatásban megjelent prédikációiban⁴⁸ gyakran

45 Magyar Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében.* = Pesti Divatlap 5 (1848) No. 7–11. – Az idézetet közli: Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp., 1978. Akadémiai Kiadó. 255 p. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.)

46 Táncsics Mihály: *Életpályám.* Szöveggond., jegyz.: Czibor János. Bp., 1978. Magvető. 615 p. (Tények és tanúk)

47 Beke Sámuel (1803–1836) református lelkész. Tanulmányait a zilahi és a kolozsvári református kollégiumban végezte, majd a Bethlen család udvari papjaként működött Bethlenben. 1828-tól haláláig Zilahon lelkész.

48 Nyomtatásban megjelent prédikációi: *A közönség keserve három énekben.* Pataki Sámuel végső tisztesség-

nevezte magát néptanítóknak. A szószéket közéleti fórumnak tekintette, és legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a prédikáció, mint a népnevelés szerinte leghatékonyabb szócsövét, arra használja, hogy a kor haladó gondolatait közvetítse a szélesebb közönségnek, köztük az írástudatlan rétegeknek is.⁴⁹ Több prédikációjában is találunk nevelési vonatkozású részeket. 1828-ban jelent meg *A tudomány világosság* című beszéde, amelyet az „Evangelico Reformátum Nemes Gymnasium Iskolai Esztendeje kezdetének alkalmatosságával” mondott el.

Az emberi élet rendeltetése Beke szerint az, hogy „értelmesen, azaz: a dolgok természetével megegyezőleg cselekedhessünk”. A tudomány feladata, hogy feltárja az emberek számára a természet és a társadalom felszíni jelenségei mögött rejtő titkokat. Aki nem tanul, nem is képes világosan látni és gondolkodni. Nézete szerint a tudás, a megismerés, a világosságot teremtő tudomány arra szolgál, hogy az ember méltó tagja lehessen a társadalomnak, hogy „polgári Jussai” világosak legyenek számára. A gondolkodó, tanult ember „méltó jussal kívánja meg a társasági főhatalomtól, hogy ötlet emberi rendeltetéséhez képest testi-lelki képpen boldogítsa, tökéletesebbítse, világosítsa, hogy a gondolkodást és szólást, ezt a lélek szabad létezését tőle el ne fojtja, sérelmeit orvosolja”. Aki tudatlan, azt könnyű „vakon vezetni” vagy „erőszakkal hajtani”. „Hol a köznéppel vak tudatlanságban tartatik” – állapítja meg Beke, ott a nép „az uralkodó kényének játéka, a tisztviselők henye családságának adózója, lelki testi nyomorékja”. A tudás legfőbb haszna tehát az, „hogy a setétség ártalmaitól megszabadít – ellenben polgári szent jussainkkal megismerkedtet”. „Áldott jótéteményűek a társaságra nézve a világosító és melegítő tudományok, melyek a hazának és nemzetnek kötelességeiket tisztán esmerő s híven betöltő főket... nevelnek”. Beke Sámuel a tanulás és a polgárosodás között tehát közvetlen összefüggést lát.

1834-ben, a kolozsvári Farkas utcai templomban nagyszámú hallgatóság előtt mondta el *Igazság és tévelygés* című prédikációját. A beszéd hatalmas sikert aratott, kéziratot másolatokban terjesztették, így mártételén (Kolozsvár, 1824); *A tudomány világosság*. Egyházi beszéd (Kolozsvár, 1828); *Emlékbeszédek néhai id. Zilahi ifj. Kiss Ferencz és Kiss Ferenczné végtisztességtételekre* (Kolozsvár, 1832); *Síriatok a sírokkal*. Gyászbeszéd Kiss Katalin felett (Kolozsvár, 1832); *Imádságok br. Bánffy Sarolta felett* (Kolozsvár, 1834); *Vasárnapi beszédei 1–2*. Kiadta Nagy Ferenc (Kolozsvár, 1840).

49 Vö.: Benkő Samu: *Beke Sámuel élete és halála*. In: Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1977. Kriterion, 151.

radt fenn.⁵⁰ A viharos erdélyi országgyűlés alatt elhangzott prédikáció tartalmazza mindazokat a gondolatokat, amelyekért a reformellenzék küzdött.⁵¹

Mint 1828-as beszédében, Beke itt is abból indul ki, hogy a tanulás, a nevelés mennyire fontos a helyes felnőttkori gondolkodás kialakításában, mely az értelmes cselekedetek alapja. „Az ember nem születik, hanem lesz, s amivé lesz, jobbára a nevelés által lesz” – szögezi le. Erőteljesen bírálja a kor nevelési-oktatási rendszerét. A társadalom szűk rétegei jutnak csak iskolába, és akik részesülnek is az oktatás áldásaiban, azok sem nyernek sokat, hiszen a nevelés során nem fejlesztik egyformán „a testi-lelki tehetségeket”. „Ha a lélek míveltetik is, a test paragon hever, mintha az ember egyedül szellemi lény, egyedül lélek, nem pedig test is volna”. Haszontalan ismeretek tömegét súlykálják az ifjak fejébe, nem törekszenek arra, hogy gondolkodni, helyesen ítélni tanítsák meg a gyermekeket. Olyan tömegeket nevelnek értelmes emberi lényekből, akiket, mivel gondolkodni, és véleményt alkotni nem tudnak, a kormányzat „kénye kedve szerint arra s oda mozgat, hova néki tetszik.” A kormányzat szerint a köznépet tudatlanságban kell tartani, éppen azért, hogy ne is legyen képes helyzetét átlátni. Pedig, ha a társadalmat úgy szemléljük, mint egy épületet, „annak alapját a földművelő osztály tezi, falait a megvetőleg, gúnnal nevezett nép.” Az uralkodó, aki mindent meghatároz, csak az épület tetejére biggyesztett „gomb, csillag, csak cífraság, nélkülek talám ellehetnének” – vallja Beke. Nincs jobb véleménnyel a nemességről sem. Nézete szerint a nemesek ingyenélők. Születési előjogaikra hivatkozva „ingyen hevernek, pazarolnak,” semmi hasznos tevékenységet nem végeznek.

A prédikáció utolsó részében Beke javaslatokat fogalmaz meg. Nevelni, tanítani kell az embereket, a gyermekeket, de a felnőtteket is, meg kell tanítani őket gondolkodni, ítélni, cselekedni saját maguk és a köz érdekében. „Nyissuk fel szemünket, mert azért adá Isten őket, hogy lássunk velők, s ne engedjük magunkat mástól vakíttatni” – vallja.

Beke Sámuelnek az előbbieken ismertetett prédikációiból olyan polgári eszméket ismerhetett meg a zilahi és a kolozsvári templom közönsége, melyek felvetődtek a pozsonyi országgyűlési ifjak

50 „Beke Sámuel két elmélkedése. *Igazság és tévelygés*.” ff. 1–9. OSZKK Quart. Hung, 1966. Megjelentetésére a kor cenzúráviszonyai közt gondolni sem lehetett.

51 Feltételezések szerint Beke korábbi liberális-demokratikus szellemű prédikációi adták az ötletet a reformmozgalom vezetőinek, hogy éppen őt kérik fel az országgyűlés ideje alatt a beszéd megtartására.

társaságában, a kolozsvári kaszinóban, a sajtóban, a könyvekben, és mindenütt a reformkori Magyarországon. Olyan emberekhez is eljutottak így ezek az eszmék, olyanokat is gondolkodásra készítettek, akik nem tudtak olvasni.

A Salamon József által szerkesztett „Erdélyi Prédikátori Tár”-ban jelent meg Herepei Károly református lelkész *Oskola-alapításra buzdító beszéd*⁵² című prédikációja, melyet 1832. május 6-án mondott el a kolozsvári „külső református templomban”. Herepei Károly⁵³ kiváló szónok volt. A kortársak emlékezete megőrizte, hogy egy-egy beszéde alkalmával olyan tömeg gyűlt össze, hogy sokan, akik a templomba nem fértek be, az utcán hallgatták szavait. Beszédében abból indul ki, hogy míg külföldön „a világosodás szép napja magasra hágott” addig hazánkban „a nép között nagy tudatlanság és setétség uralkodik.” Külföldön az ország lakosainak jelentős része tanul, művelődik, nálunk „maroknyi kicsin” csoport részesedik a művelődési javakból. Nálunk a szegény emberek gyermekei „magokra hagyva nőnek, mint a mezei burján”, hiszen nem járnak, nem járhatnak iskolába. Nem azért, mintha a szegény szülők „nem kívánnák gyermeköket” iskolába jártni. „De van egy nagy ellenség, mely hatalmasabb mindennél, és ez a szükség.” Szülők nagy tömegei alig tudnak gyermekeiknek „egy falat kenyeret nyújtani, nemhogy még lelki művelődésekre ügyelhetnének.” Ezért a legfőbb feladat iskolák állítása „ahol mindkét nem-nem lévő gyermekek a lehető legjobb móddal ingyen taníttassanak.”

Herepei, mint pap, a „meggyőzés fegyverét” használhatja csak, hogy híveit az iskolák állításának „nagy hasznáról, s boldogító befolyásairól” meggyőzze. „Az oskolák az emberi művelődésnek mívhelyei, s ezek nélkül társasági együttlétünk nem egyéb, mint egy gyülevész ember-csoport állati sereglése” – vallja. Történeti példákon bizonyítja, hogy nagy uralkodóink (Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, Mária Terézia) mind törekedtek arra, hogy az oktatásügy fejlődjön. Most is ezt kell tenni. Ha az uralkodó nem segít, társadalmi összefogásból kell megteremteni a népiskolákat.

52 Herepei Károly: *Oskola-alapításra buzdító beszéd*. = Erdélyi Prédikátori Tár 2 (1834) No. 2. 124–152.

53 Herepei Károly (1802–1871) református lelkész, tanár, az Akadémia levelező tagja. Tanulmányait Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, majd Bécsben és Göttingában végezte. 1825-től Kolozsváron papként, 1834-től a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1835-től Nagyenyeden működött tanárként. 1841-ben Vízaknára hívták papnak. Itt működött haláláig.

„Elkerülhetetlenül szükséges, hogy minden faluban és városban apróbb gyermeknevelő-előiskolák legyenek” a szegény nép gyermekei számára. Ezekben az iskolákban fejleszthető ki a nép gyermekeinek értelme, de itt „szelídülnek erkölcsi is”, hiszen „amint világosul a fő, úgy melegül a szív” – vallja Herepei. Kellenek a jó iskolák, hogy azokban jó embereket, igaz hazafiakat, hasznos polgárokat neveljenek a hazának.

Egy város, egy közösség is sokat tehet azért, hogy a szegény nép gyermekei tanulhassanak. Közadakozásból fel lehet építeni, és működtetni lehet egy népiskolát. Felszólítja a hallgatóságot, hogy mindenki erejétől függően áldozzon erre a célra. Ha az ország más városaiban és falvaiban is így tennének, „eljön az a boldog idő, mikor a magyar haza áldott földjén minden falu kebelében jól elrendezett nemzeti oskolák lesznek, mikor az értelmesség és világosodottság olly közönséges lesz, hogy mindenki legalább írni olvasni tud, mikor a magyar paraszt gazdasági könyvekből tanulja meg, mint kelljen saját földjét jobban művelni, s az innep napokon vagy hosszú téli estéken felesége s értelmes gyermekei közt karikában ülve hazai hírlapokból olvassa előttök a bel- és külföld nevezetesebb történeteit.” „Higgyetek – folytatja a szónok –, és hitetek légyen munkás. Építsetek oskolákat a köznép gyermekei számára!”

Talán ez a prédikáció is hozzájárult ahhoz, hogy tíz évvel később felépülhetett a húdelvei népiskola, melynek felszentelése alkalmával, 1843. november 5-én, Herepei Károly öccse, a szintén református lelkész Herepei Gergely⁵⁴ prédikált, aki szintén kiváló szónok, a közügyek, köztük a nevelésügy iránt elkötelezett aktív közéleti ember volt.

A prédikáció⁶ elején a lelkész köszönetet mond mindazoknak, akik hozzájárultak a népiskola felállításához, így a református egyháznak, a városnak, és azoknak a magánembereknek, akiknek adományai révén felépülhetett az iskola. Megemlíti, hogy ezelőtt tíz évvel ő házról házra járva apródonként, közadakozásból gyűjtötte össze a szükséges összeg egy részét. Mint az iskola egyházi felügyelője, személy szerint fontosnak tartotta, hogy ne csak egy iskolaépület emelkedjen a semmiből, hanem egy olyan intézmény, mely sokféle célt szolgál, nemcsak a tanítást. Felismerve, hogy egy iskola nem-

54 Herepei Gergely (1807–1859) református lelkész. Tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Pesten mérnöki oklevelet szerzett. A családi hagyományokat követve teológiai tanulmányokat folytatott a marburgi és a göttingai egyetemen. Előbb Désen, majd 1835-től haláláig Kolozsváron működött lelkészként.

csak a gyermekek oktatását, nevelését, hanem a felnőttek művelését is szolgálhatja, úgy rendelkezett, hogy az új iskolában a minden reggel és este tartott istentiszteleten ne csak a gyermekek, hanem szülei, és a környék idősebb lakosai is részt vehessenek. Hogy lehetőséget teremtsen „a legszegényebbeknek is azon jótétemény használására, melyet a hasznos könyvek olvasása nyújt”, olvasó társaságot alapított, könyveket vásárolt, és egy kis népkönyvtárt alapított, melyet az iskolában helyezett el. Itt minden vasárnap bárki, gyermek és felnőtt helyben olvashat, vagy kikölcsönözheti a könyveket.

Szól a „statushoz” is. Véleménye szerint „a nép erkölcsi és értelmi alásüllyedésének a nevelés és oktatás hiánya az oka” Nézete szerint az állam kötelessége gondoskodni a népnevelésről. Kárhooztatja azokat, „kik úgy hiszik, hogy a társaság érdekében van az, hogy a nép tudatlan legyen, mert csak szolgálkra, kik engedelmeskedni tudnak, s nem emberekre, kik jogaitak ismerik, van szükség.” Rettentetes, vétkes és esztelen az a nézet – fakad ki – mely oly sokáig uralkodott, és mely a népoktatást nem fejlesztette éppen azért, hogy a jogait nem ismerő, tudatlanságban tartott népet engedelmességre kényszerítse. Az államnak érdeke, hogy áldozzon a nép művelésére, mert tudatlan, állati sorban élő tömegek nem képesek a kor magasabb szellemi és gazdasági igényeinek megfelelni. A népiskolákban az alapvető ismeretek mellett a gyermekek megtanulhatják a korszerű gazdálkodás alapjait is.

Erdőteljesen hangsúlyozza, hogy milyen sok múlik a falusi tanítókon. Legyen a tanító „a status szolgálja”. Az „ángol parlament”-re hivatkozva, ahol nemrégiben kimondták, hogy a tanítói hivatal a legszebb, de egyben az állam számára legszükségesebb hivatal is, követeli, hogy nálunk is az állam képezze és fizesse a tanítókat. Végül magához az új iskolaházhoz szól: „falaid között békesség lakozzék, légy te a tiszta tudománynak, erkölcsösségnek, és vallásosságának plántaiskolója. Nevekedjenek itt a hazának értelmes, jó és hasznos polgárai.”⁵⁵

Herepei Gergely a továbbiakban is szívén viselte a hidelvei népiskola sorsát. Pár évvel később az iskola „közmegevizsgálatása” alkalmával tartott prédikációjában a szülőkhöz szólt.⁵⁶ Abból indul

55 Ez a kívánsága teljesült. Még a századfordulón is állt az 1843-ban felavatott iskolaépület, amelynek falai között sok, később Erdély közéletében fontos szerepet játszó magyar tanult. Az épület helyén ma óvoda áll.

56 Herepei Gergely: *A tudatlanság a legnagyobb mótelye egy nép erkölcsi és anyagi jólétének*. A hidelvei népiskola közmegevizsgálatása alkalmából. In: Herepei Gergely: *Alkalmi beszédek*. 199–212.

ki, hogy a szülői házban kapja a gyermek az első benyomásokat, amit ott lát, az egész életére nézve meghatározó. A szülőknak „kötelességek minden tettekre, sőt szavakra is vigyázni, hogy a gyermek rosszat ne tanuljon”. Sok szülő azért nem küldi gyermekét az iskolába, mert úgy gondolja, a szegény embernek nincs szüksége tudományra. De mi is a tudomány? „A tudomány alatt értenünk kell azoknak a dolgoknak az ismeretét, melyeknek tudása szellemi és anyagi, vagy más szókkal testi és lelki jólétünk előmozdítására, arra, hogy igazán emberi életet élhessünk, múlhatatlanul szükséges.” Ezt a tudományt tanulják meg a gyermekek az iskolában, ahol a „nevelés és tanítás által” észre és érényre tehetnek szert. Hangsúlyozza, hogy az ember „sem eszesnek, sem érényesnek nem születik, hanem nevelés és tanítás által azzá lehet.” Ezért szükséges, hogy a gyermekek iskolába járjanak. Felszólítja a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába. Szól arról, hogy a család szegénysége miatt sokszor a kis gyermekeknek is dolgozniuk kell, vagy kisebb testvéreikre vigyázni, míg a szülők dolgoznak. Néha a távolság, néha a ruházat hiánya gátolja az iskolába járást. Példaként állítja a többi szülő elé azokat a „tiszteletre méltó jó érzésű szülőket, akik napszámmal keresett kenyereket megvonják a szájuktól, hogy gyermekeiket a tudatlanság baromi állapotjából kiemeljék.” Most azonban áll és virágzik a hidelvei népiskola, „a szegény sorsú szülék könnyítésére”. Ezért a szülők kötelessége, a gyermekeket „az iskolától el nem vonni, el nem tartóztatni, hanem folyamatosan és szorgalmasan járatni.” Felhívja a szülők figyelmét arra, hogy „az iskola csak akkor lehet foganatos a gyermekre nézve, ha maguk a szülék kezét fognak a tanítóval a nevelésben.”

A szülők meggyőzése a gyermekek iskoláztatásáról fontos kérdés volt a reformkorban. A kisebb helységekben működő lelkészek prédikációi között is találunk olyanokat, melyek a szülők felelőségéről szólnak. Érdekes az az 1834. október 19-én, a szilágysági kis faluban, Kémeren elhangzott beszéd, mely a szülőknak a gyermek jövője alakításában betöltött szerepével foglakozik.⁵⁷

A beszéd elé fűzött rövid bevezetésben az „Erdélyi Prédikátori Tár” szerkesztője paptársaihoz fordul, és arról ír, milyen nagy szerepük van a papoknak a nép nevelésében. Azt írja, hogy a papok néptanítók is egyben. Fő feladatuk, hogy a kor követelményeinek megfelelően járuljanak hozzá a nép „értelmesedéséhez” és „nemzetesedéséhez”.

57 *Nevelést tárgyazó beszédek*. = Erdélyi Prédikátori Tár 3(1835) No. 4. pp. 121–151.

Felszólítja társait, hogy minden kedvező alkalmat – „oskolai esztendő kezdete, examenek, tanítók béállítása, temetések, oskolaház építése” – használjanak fel arra, hogy „a tanulás nélkül maradt szülőköt” meggyőzzék a „gyermekeik jó nevelésének hasznos voltáról”, és arról, hogy ne tartsák otthon a már mezei, vagy ház körüli munkára fogható gyermekeket, hanem küldjék őket iskolába. Hangsúlyozza, hogy a helybéli pap nagy tekintély a nép szemében, szavára hallgatnak, tehát ha a pap minden alkalmat felhasznál a szülők meggyőzésére a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, akkor sikert érhet el. Ezért közli a folyóirat a kémeri papnak⁵⁸ a szülők felelősségéről szóló prédikációját, mintaként.

A beszéd felépítése logikus, stílusa egyszerű, látszik, hogy a falusi lelkész tekintettel volt felnőtt hallgatóságának igényeire. Abból indul ki, hogy a neveléstől függ a gyermek jövője, de emellett „a jövő kor jólléte és a hazának boldogsága” is. A szülőknek kötelessége a gyermekek jövőjéről gondoskodni, nevelését, oktatását biztosítani, és ha ezt teszi, hozzájárul a haza jövőjének szerencsés alakulásához is. Az „Anyaszentegyház vagy a Status” által felállított iskolákban „fejlődik a gyermek értelme, s gazdagítatik egész életek hasznos esméretekkel”. Ahhoz, hogy a gyermek boldogulni tudjon az életben, szükséges az iskola, hiszen „a tökéletesedő mesterségek fejlődött észet, s írni, olvasni, s számítani tudókat kívánnak”. De a csak földművelésből élő ember sem nélkülözheti a tudást. „Az eke szarva mellett is hasznos és gyönyörűség az olvasás, kikerülhetetlen a számítás. Az adás-vevés, másokkal tett egyezések, mind feljegyzést kívánnak”, ezért meg kell tanulni írni is. Az írás, olvasás, számolás mellett egyéb hasznos ismereteket is szerezhetnek a gyermekek az iskolában, és e tudás birtokában „szebb lesz előttük a természet, kedvesebb a munka, könnyebb akár-mely mesterség”. Az iskola azonban nem pusztán ismereteket nyújt, hanem „virtuosus érzésekre is fejti a szívet”. Az iskolázott ember tehát nem csak okosabb, de jobb is lesz. „adjátok tehát oskolába gyermekeiteket jó szülők” – fejezi be prédikációját a kémeri pap, „s járássátok is oda őket szorgalmatosan, hol az ő értelmök hasznos esméretekkel gazdagítatik, szívük pedig vallásos érzéssel, s jó erkölcsökkel műveltetik.”

A katolikus templomokban is számos gyermekneveléssel kapcsolatos prédikáció hangzott el a reformkorban. Ezek közül érdemes kiemelni Szepesyt

Ignác⁵⁹ pécsi püspök egyik beszédét, mely szintén a szülőkhöz szól.⁶⁰ A püspök már beszéde elején azt hangsúlyozza, „nem elegendő, hogy az embernek teste, egyedül, mint a barom megerősödjék; enni, inni tudjon, hanem okos ésszel megáldott lelke lévén, tudományra is nagyon szüksége.” A gyermek számára szükséges ismereteket előbb a szülői házban, majd az iskolában szerzi meg. Megtanulja az „Isten, önmaga, és embertársai iránti kötelességeit”, az erkölcsös élet alapjait. A püspök hangsúlyozza, hogy „hány apák anyák vannak... kik a gyermekek nevelésre legszükségesebb tudományokban is egészen járatlanok”.

Az ifjaknak, vagyis a fiatal felnőtteknek azt javasolja, tanuljanak „valamely hasznos hajtó mesterséget”, a leányoknak az „az asszonyi nem foglalatosságaihoz tartozó munkák” elsajátítását ajánlja. Felhívja a figyelmüket az egészséges életmódra, hiszen „nincs becselebb jószág, mint az ép egészség”, „a mértékletes, takarékos élet”. Tizennégy éves kor után a fiatal már maga kormányozza életét. Az ifjúkor „nem csupán a „vígságnak, mulatságnak, enyelgésnek” ideje. Amit ekkor elmulasztunk, nehezen pótolható. „Nagy nyereség a hasznosan eltöltött ifjúság” – vallja a püspök, a gyermekkortól a házasságig eltelt éveket tudatosan kell felhasználni az önnevelésre, a jövő építésére.

Az „Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára” első füzetében jelent meg Péterfi József⁶¹ református lelkésznek egy beszéde,⁶² mely szintén a szülők felelősségével foglalkozik. A beszéd elején abból indul ki, hogy bár minden szülőben megvan a szeretet és a felelősség gyermekei iránt, mégis sokszor előfordul, „hogy a szülők mértéktelen élete, vigyázatlansága indulatos kitorése” megfosztja a gyermeket „az épség s egészség drága kincsétől.” Sok szegény szülő kényszeríti munkára kicsi gyermekeit. Bár a gyermekkorban végzett könnyű ház körüli munka, elősegíti a gyermek fejlődését, „a

59 Szepesy Ignác (1780–1838) püspök. Tanulmányait Egerben, Pesten és Bécsben végezte, ahol teológiai doktorátust szerzett 1803-ban. Előbb Egerben, 1828-tól Pécsen működött. Pécsi püspökként egyházmegyéje falvaiban magyar, német és horvát nyelven prédikálva tanította a népet. Pécsen tanítóképző intézetet, líceumot, könyvtárat, nyomdát alapított.

60 Szepesy Ignác: *Egyházi beszédek*. 4. köt. Pécsen, 1840. A lyceum betűivel. 38–54.

61 Péterfi József (1796–1873) református lelkész. Tanulmányait Marosvásárhelyen és Bécsben végezte, majd 54 évig marosvásárhelyi lelkészként működött.

62 Péterfi József: *Nem csak magunkat, de maradékainkat is elvesztjük vétkeink miatt.* = Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára. Kolozsvár, 1847. No. 1. 33–46.

58 Kiletét nem sikerült kideríteni.

terhes és huzamos munkára időelőtti kényszerítés nem enged rendes kifejlődést”. Ugyanígy a szülők gondatlansága is sok esetben árt a gyermeknek, „testi épsége lerontását” eredményezi. A magukra hagyott kicsikre ezer veszély leselkedik, melyek nyomán életre szóló sérüléseket szerezhetnek. A gyermeki vétkeket sok szülő „dühöngő indulatossággal” kezeli, és ez is sokszor „soha helyre nem hozható sérelmeket” okoz. A gondatlanság és durvaság tehát rossz nevelő eszköz, de hasonló károkat okoz „a puha kényeztető nevelés” is, mely „fészket rak a testben a nyavalyáknak.” A „bőséget, gondtalan költést és fényűzést” megszokott gyermekek sem testben, sem lélekben nem egészségesek. Azok a szülők, akik „gyermekük cifra öltözetére (...) költeni nem sajnálnak” de ha a tanítatásukra kell pénzt áldozni, azt „zúgolódba teszik”, kárt okoznak. „Átok a tudatlanság” – vallja a szónok, ez az oka a babonák, az erkölcstelenség terjedésének. „A tudatlanul, babonás eszmékkel felnövő” gyermek nem lesz képes felnőtt korában a saját sorsát megfelelően irányítani, boldogtalan élete lesz. Az iskolázásra áldozott összeg „nem porba hányt pénz”, hanem a gyermek jövőjébe történő befektetés. Egy „barom-pásztornak egy marha őrzéséért” jóval többet kell fizetni, mint „a tanítónak a gyermek tanításáért”. Mégis sok tehetős szülő sajnálja ezt a pénzt, „és ajkai gúnymosolyra vonulnak az eszelős álom hallatán, mikor iskolák rendezéséről, jobb karba helyezéséről van szó.”

Hibás az olyan „álladalom” mely „szegény sorú jobbágyainak hazát, polgári jogot, emberi létezését nem akar engedni”, nem támogatja az iskolák állítását, nem biztosítja a tanítók tisztességes fizetését. Az ilyen állam „átkot von magára” és „átkot készít utódainak is.” „Halljátok meg ezt szülők! Halljátok kisebb s nagyobb társulatok főnökei, atyjai! S oh bár hallanátok ti is, nemzetek, országok kormányzói, s akként cselekednétek!” – fejezi be beszédét a szónok.

A reformkorban, nők temetésén elhangzott beszédek között sokat találunk, melyek az asszonyok, feleségek és anyák gyermeknevelésben betöltött szerepével foglalkoznak. A számtalan ilyen beszéd közül egyet mutatunk most be. A beszéd Incze Sára temetésén hangzott el 1836. március 13-án, Kolozsváron.⁶³ E halotti beszéd azért érdemli meg figyelmünket, mert összefoglalja és tükrözi mindazokat a nőkről és a nőnevelésről megfogalmazódott gondolatokat, melyek a reformkorban állandóan napirenden voltak és sokakat foglal-

koztattak. Incze Sára Méhes György református kollégiumi tanár és lapszerkesztő özvegye volt. A család köztisztviselőnek örvendett a városban, házuk valódi polgárház volt, amelyben a reformkor polgári eszméi szerint éltek, és nevelték a gyermekeket. A temetés nagy társadalmi esemény volt. Az „Erdélyi Híradó” tudósítása szerint az egész város apraja-nagyja ott volt a templomban, ahol a beszéd elhangzott, és százak kísérték ki az elhunytat a temetőbe.⁶⁴

„Egy házhoz vezetlek én titeket atyámfiak” – kezdi beszédét a szónok. „Az a ház, melyhez én vezetlek, egy polgári ház” – hangsúlyozza. Ebben a házban egy olyan polgárosszony élt, akinek egész élete mintául szolgálhat Kolozsvár város polgárai számára. Milyen tehát ez a ház? Milyen a ház asszonya? A ház egyszerűen berendezett, tiszta, rendez. Minden a helyén. „E házba belépve fortepiánót, csinos zsebkönyvgyűjteményt nem találok”. Bár a zongorázás és az olvasás hasznos eszközök „a lélek művelésére”, ismeri el a szónok, de csak mértékkel. Az az asszony, aki kizárólag szórakoztató olvasmányokkal és zenéléssel tölti napjait, nem képes megfelelni sem feleségi, sem anyai hivatásának.

„Az asszony munkásságának mezeje a ház – vallja a szónok –, de ez koránt sem azt teszi, hogy az asszony csak egy házi állat, kinek a világban sem helye, sem befolyása nem lenne.” Az igazi polgárosszony ugyan házában, és családja körében él, ez az a hely, „ahol virtusait gyakorolja”, de tevékenységének hatása túlmutat a házán, túl az utcán, a városban, az országon. Ő, mint gazdasszony, házát kormányozza, de a jó és okos családi gazdálkodás, melynek ismérvei a rend, a pontosság, a takarékoság és a bölcsesség, „nagy befolyást gyakorol a társasági jólétre és a nemzet erősödésére is.” Így tehát az egyszerű polgárosszony részt vesz a nemzet építésében, de nemcsak a jó gazdálkodás, hanem gyermekei helyes nevelése által is. „Az anya a serdülő emberiségnek házája, iskolája, világa s mindene”. Nem lehet anyának nevezni azt az asszonyt, aki „pénzen fogadott dajkákra bízva gyermekei formálását, nevelését.” Ezzel a mondattal a szerző azokra a főúri nőkre utal, akik nem maguk táplálják, nevelik gyermekeiket, akik azt hiszik, az anyaság feladata a gyermek világrahozatalával véget ér. A hallgatóság soraiban bizonyára szép számmal voltak ilyenek is.

Milyen tehát a jó anya? „egy anyának mindenek felett okosnak kell lennie”, jelenti ki a szónok. A mű-

63 Herepei Gergely: *A maga házát jól elrendelő keresztjén* asszony. Kolozsváron, 1836. Ref. coll. bet. 12 p.

64 Erdélyi Híradó, 1836. márc. 15. 117.

veletlen, képzetlen anya nem képes értelmes gyermekeket nevelni. „Egy anyának nem elég csak eszméretekkel bírni”, hanem feladata „a szívet nemesíteni, a léleknek jó irányt adni.” Ezt a feladatot is csak az az anya képes ellátni, aki korábban jó nevelésben részesült. Itt tér ki a szónok a korabeli leánynevelés legfőbb hibáira. Hangsúlyozza, hogy a leányokat nem a valódi nemes feladataikra készítik fel nevelésük során, hanem olyan „házi állatokat, egy férfi időtölté-

sére teremtett szép bábokat” formálnak, akik aztán képtelenek feleségként, anyaként, gazdasszonyként helytállni. Másként kell tehát nevelni a leányokat. Olyan leánynevelő intézetek kellenek, melyekben értelmüket formálják, ahol becsületes, hazájukat szerető emberré és polgárrá nevelik őket, ahol megtanítják nekik gazdasszonyi, feleségi és anyai kötelességeiket, és azt, hogy felelősek gyermekeik neveléséért, és így közvetve a haza jövőjéért is.

Horváth József